

מזווית אחרת

תנועות הנוער זרם העובדים בחינוך ההסתדרותי – 'אמיתות' לעומת אמת עובדתית

יובל דרור

בחמש השנים האחרונות התפרסמו מחקרים אחדים העוסקים במישרין ובעיקר בעקיפין בזרם העובדים ובתנועות הנוער של ארץ-ישראל העובדת - 'כלי החינוך' של ההסתדרות הכללית של העובדים. אף שמקצת הדברים האמורים בהם מוסכמים עלי, ובכלל זה גם הביקורת שהם מותחים על החינוך הפורמלי והכלתי-פורמלי של תנועת העבודה בתקופת המנדט הבריטי, בכל זאת מצאתי בהם גם מידע וניתוח שגויים. כמאמר זה אנסה אפוא להעמיד עובדות והערכות על דיוקן. להלן יידונו ארבעה מחקרים: שתי עבודות דוקטור (על 'ההשכלה הכללית בחינוך העברי בארץ-ישראל 1882-1935' [רייכל, 1994]¹ ועל 'מועצת המורים למען הקק"ל' [סיטון, 1995]; העבודה התפרסמה גם כספר ב-1998)²; עבודת מוסמך אחת ('המעבר מזרמים לחינוך ממלכתי 1948-1955' [לוי, 1996]³); וספרו של זאב שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה? (שטרנהל, 1995)⁴. שלוש עבודות המחקר מתמקדות בנושאים חינוכיים-חברתיים. הספר, לעומת זאת, מקדיש לנושאים אלה מקום שולי בלבד. היות שבקיאותי האקדמית מצטמצמת לתחום ההיסטוריה של החינוך, אשאיר את הפולמוס בנושא בניין האומה למומחים ממני, ואגיב כאן רק על מה שכתוב בספר ובשאר הפרסומים שהזכרתי על תנועות הנוער ההסתדרותיות ועל בתי-הספר של זרם העובדים.

כאשר לעבודתה החשובה והמקיפה של נירית רייכל, העוסקת רק בשלהי התקופה העות'מנית ובמחצית הראשונה של תקופת המנדט, אציע תיקון למודל ארבעת הדגמים של התלמיד הארץ-ישראלי, המתאים יותר לחלוקה לזרמים החינוכיים דאז, ואדרש גם לחסריה המחקריים בתחום החינוך. עבודתה של שושנה סיטון מתעדת ומנתחת היטב

1. נירית רייכל, 'בין "קרתנות" ל"אופקי תרבות": מקומה של ההשכלה הכללית בחינוך העברי בארץ-ישראל, 1882-1935', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1994.
2. שושנה סיטון, 'חינוך ברוח המולדת' - התכנית החינוכית של 'מועצת המורים למען הקק"ל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1995 ולהלן: סיטון, 1995; יצא לאור כמנוגורפיה בסדרת דור לדור, יד (תשנ"ט/1998) תל-אביב ולהלן: סיטון, 1998.
3. שלומית לוי, 'המעבר מזרמים לחינוך ממלכתי (1948-1955): המאבק הפוליטי, הוויכוח החינוכי והפרלמנטרי והמעבר המוסרי', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1996.
4. ז' שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, תל-אביב 1995.

את פעילותה של מועצת המורים למען הקק"ל, אך מפריזה, לדעתי, במרכזיות ובראשוניות שהיא מקנה לה, ובפרט בהקבלתה לזרם העובדים. שלומית לוי טוענת לטשטוש ההבדלים בין הזרם הכללי לבין זרם העובדים ולאוכרן ייחודו של זה האחרון כבר מאמצע שנות הארבעים; גם בראייה שגויה זו ארון, ואדרש גם לתזה הדומה לה - התזה הבסיסית, הגורפת והשגויה של שטרנהל, שלפיה לא היה לזרם העובדים כל ייחוד ויתרון לעומת הזרם הכללי. התזה הזאת מוצגת בספרו שוב ושוב בניסוחים שונים ומוכחת, לכאורה, בעזרת ציטוטים חלקיים מתוכניות לימודים מוקדמות. בהמשך נסתור את התזה של שטרנהל כשאנו הולכים בעקבותיו שלב אחר שלב.

מבין ארבעת הכותבים, רק שטרנהל עסק גם בתנועות הנוער. להלן אכפור בטענתו ש'רק קצת יותר מ-8% של הנוער הלומד קיבלו אותו חינוך אידאולוגי מפורסם' בתנועות הנוער, ואוכיח, על-סמך מסמכים רשמיים והערכות מומחים, כי כ-25 אחוזים מהנוער הלומד היו חברים בתנועות הנוער.⁵ בחלקו האחרון של המאמר אסביר שגיאות מחקריות עקרוניות המתגלות בשתי עבודות הדוקטור ובעיקר בספר.

במאמר שלהלן אטען אפוא לליקויים מסוימים בעבודות המחקר. כאמור, היות שאני עוסק בתחום ההיסטוריה של החינוך בארץ, לא ארון כאן בתזה המוצגת בספרו של פרופ' זאב שטרנהל, שלפיה העדיפה תנועת העבודה הישראלית את בניין האומה על-פני תיקון החברה. כהסתמך על בקיאותי אטען רק ששטרנהל, בהתאמצו להוכיח את התזה שלו בכל מחיר, ניסה לכפות את תקפותה גם על תחום החינוך הפורמלי והבלתי-פורמלי של תנועת העבודה, ובתחום הזה אין לי ספק שהיא אינה תקפה. שגיאותיו התוכניות, הפרשניות והמספריות נובעות משגיאותיו המחקריות, ולכן התקפתו על מערכת החינוך הפועלית מיותרת ומטעה. עם זאת, יש אמת היסטורית בדבריו על נחוצות עמדתו של בן-גוריון נגד הזרם - עמדה שהובילה לביטולו - ועל ההשקעות הכספיות המעטות מדי של ההסתדרות במערכת החינוך שלה (מצב שהתבטא גם בהטלת מס החינוך הכללי על חברי ההתיישבות העובדת בלבד).

תנועות הנוער

כאמור, שטרנהל קובע שרק קצת יותר מ-8% של הנוער הלומד קיבלו חינוך אידאולוגי בתנועות הנוער. האמת היא שכ-25 אחוזים מהנוער הלומד היו חברים בתקופה זו או אחרת של נעוריהם באותן תנועות הנוער. וכך טוען שטרנהל:

תנועות הנוער ההסתדרותיות הקיפו רק אחוז מזערי של צעירי ארץ-ישראל. על-פי הנתונים שנמסרו במרכז מפא"י בתחילת אוקטובר 1937, ואשר נשענו על רישומי ממשלת המנדט, מפקדים של נוער עובד שערכה ההסתדרות ומפקדים

5. שם, עמ' 330-331.

של הסתדרויות נוער שנערכו על-ידי מחלקת הנוער של הקרן-הקיימת, היו מאורגנים בהסתדרויות אלה 23,000 בני-נוער. הנוער הלומד מנה 48,000 נערים ונערות, כולם בגיל 10-20. מכלל הנוער הלומד, רק כשליש אחר (16,750) היה מאורגן בתנועות נוער, מהם כ-12,750 נערים ונערות היו חברים בתנועות שלא היו קשורות בהסתדרות, החל בצופים וכלה בבית"ר. בתנועות נוער ההסתדרותיות היו מאורגנים בסך-הכול בין 3500 ל-4000 נערים ונערות. לפיכך, רק קצת יותר מ-8% של הנוער הלומד קיבלו אותו חינוך אידיאולוגי מפורסם, שהאליטה הישראלית כה מתגאה בו. [...] 'אפשר לסכם, אפוא', קבע זאב שרף, המומחה לנושא זה במפא"י, 'שמכל 100 נערים לומדים מאורגנים 26 בהסתדרויות לא לנו, ו-7 אצלנו, מהם 4 ב"השומר הצעיר" ו-3 ב"מחנות העולים". 2/3 מהנוער הלומד אינו מאורגן כלל.⁶

את קביעתו המספרית הפסקנית של שטרנהל ברקתי בהסתמך על מקורות נוספים ועל מומחים מ-1937 ומשנים מאוחרות יותר - 1945, 1963, 1966, 1974, 1985 ו-1989. מקור מהימן ומקיף יותר, מגובמבר 1937 (חודש לאחר אותו דיון במרכז מפא"י שעליו מרבך שטרנהל), נקב מספרים אחרים. מרובך בקובץ דרכי הנוער שהוציאה לאור מחלקת הנוער של ההנהלה הציונית. בפתחה לסקירות מפורטות 'על ארבעה ארגוני-נוער מהטיפוסיים ביותר לתנועת-הנוער הארצישראלית' נאמר כך:

לפי הידיעות המוסמכות פחות או יותר יש להעמיד את הסתדרויות הנוער המאורגנות בא"י בתחומי ההסתדרות הציונית (מחוץ לברית-טרומפלדור וכמה ארגונים צעירים של הישוב החרדי, עדות-המזרח וכד') על מספר 25 אלף בערך. מזה קרוב לחצי בארגונים הספורטיביים [...] ולמעלה מהחצי בארגונים חנוכיים ופוליטיים לפי הרשימה הכאה בערך: הצופים - כ-1500, 'בני-עקיבא' וארגוני צופים דתיים - 2000, הנוער-העובד - 6000 (כ-80 נקודות), המחנות העולים (החוגים) - 1300, 'השומר הצעיר' - 1500, הבחורות העברית הסוציאליסטית - 1300, הנוער הציוני (ציונים כלליים א') - 400, ארגון עקיבא (ציונים כלליים ב') - 300, ברית הקנאים (מפלגת המדינה) - 250.⁷

גם אם לא נכלול בספירה את חברי 'הבחורות הסוציאליסטית', שגילם היה 18-23 ושהיו המשך של תנועת הנוער ו'משמרת צעירה' של מפא"י דאז, מסתבר מאותו דוח ציוני כלל-תנועתי שבאותה שנה ממש, שנת 1937, היו ב'תנועות הנוער ההסתדרותיות' - הנוער-העובד, המחנות-העולים והשומר-הצעיר - וקיבלו 'אותו חינוך אידיאולוגי מפורסם' כ-8800 חברים, מספר הגדול בלמעלה מפי שניים מן המספר שנקב שטרנהל. אמנם על-סמך המקור הזה לא ניתן לקבוע כמה מאלפים אלה היו

6. שם.

7. ג' חנוך (עורך), דרכי הנוער: קובץ לעניני הנוער בציונות, ירושלים 1937, עמ' 225.

נערים לומדים, אך ידוע שתנועת הנוער-העובד מראשיתה, ובעיקר בשנים האמורות, היתה מורכבת גם מנערים לומדים ברכות מ'80 הנקודות' בהתיישבות העובדת, בשכונות הפועלים, במושבות ובערים. וכרכריו המסכמים והממוסמכים של בנימין חכלילי על 'הנוער העובד - תנועת הנוער הגדולה והמגוונת ביותר': 'בשנים האמורות והמחצית הראשונה של שנות השלושים, י"ד גובש סופית גם מבנה התנועה. לצד קבוצות הנערים העובדים, התארגנו גם קבוצות חינוכיות של נערים לומדים ואף סניפים שלמים של נערים כאלו. [...] הם מצאו עצמם לצד הנערים העובדים ובני ההתיישבות העובדת'.⁸ ומציין בנדון מרכזי נאור: 'בשנות השלושים אנו כבר עדים לרב-גונית גילית וחברתית של החניכים [...] כך מצאו עצמם בתנועה אחת הנערים העובדים במושבות ובערים הגדולות, תלמידי בית החינוך לילדי העובדים בתל-אביב, בני שכונות הפועלים בשכונת בורוכוב ובקרית חיים והדרו השני בקיבוצים ובמושבים'.⁹

היות ששטרנהל עוסק - או לפחות מתיימר לעסוק - בתקופת המנדט כולה, יש לבחון אם ניתן להחיל את קביעתו בנוגע לחברי התנועות מקרב הנוער הלומד גם על המשך התקופה, ואם ניתן לאשש קביעה זו ממרחק הזמן. מספרים שונים מאלה שמציין שטרנהל ננקבו גם ב-1945, ברוח שכתב משה אביגל, ראש הוועד המפקח לזרם העובדים במחלקת החינוך שבועד הלאומי, על 'הצופיות, תנועות הנוער ופעולות אחרות מחוץ לבית-הספר בחינוך העברי בתש"ה'. ברוח עצמו מתגלות סתירות בין הטבלאות: על-פי חישוב אחד, מכלל 40 אלף תלמידי הכיתות הגבוהות בבתי-הספר העממיים ובבתי-הספר התיכוניים למיניהם, היו חברים בתנועות הנוער ההסתדרותיות העיקריות, ואילו על-פי חישוב אחר הגיע מספרם ל-22,300.¹⁰ ואולם, גם על-פי ספירה בעייתית זו המספרים המוחלטים גבוהים בהרבה מאלה שמציין שטרנהל, ומגיעים ל-28 או ל-55 אחוזים מכלל הנוער הלומד. אמנם בין הספירה

8. ב' חכלילי, 'הנוער העובד - תנועת הנוער הגדולה והמגוונת ביותר', בתוך: מ' נאור (עורך), תנועות הנוער, 1960-1920 (סדרת עידן, 13), ירושלים 1989, עמ' 37-48 (הציטוט מעמ' 42-43).
9. מ' נאור (עורך), אלבום 60 שנות הנוער העובד והלומד, תל-אביב 1984, עמ' 33.
10. י' דרוך, 'הצופיות, תנועות הנוער ופעולות אחרות מחוץ לבית-הספר בחינוך העברי בתש"ה (הארות לחלק מרו"ח שכתב בשנת 1945 מ' אביגל, ראש הוועד המפקח לזרם העובדים (המרכז לחינוך שבמחלקת החינוך של הוועד הלאומי)', דוד לרוך, ה' (1992), עמ' 85-108. המספר 11,300 מבוסס על הפירוט של תנועות הנוער השונות: 6000 (מתוך 13 אלף) החברים הלומדים בנוער-העובד, שלא היו מאורגנים בסקציות מקצועיות; 1300 חברי המחנות-העולים (הפלג שלא נתמוג עם 'גורדוניה'); 1200 הלומדים (מ-1420) חברי 'גורדוניה', מכבי-הצעיר, המחנות-העולים (לימים 'התנועה המאוחדת'); ו-2800 הלומדים (מ-3200) חברי השומר-הצעיר ושם, עמ' 89-90. המספר 22,300 מתבסס על טבלת הלומדים בכיתות של בתי-הספר השונים - כסך הכול כ-26,000, לאחר הפחתתם של 3700 חברי 'הצופים', שלא היוו תנועת נוער הסדרותית, אף שכאותן שנים כבר היו מהם בוגרים מגשימים בהתיישבות (ראה שם, עמ' 90-91). פרופ' ישראל קולת מציין שב-1940 היוו כלל חברי תנועת הנוער הלומד כ-15 אלף איש, ומספר גדול למדי מהם נמנה עם תנועת הצופים. ראה: נאור (לעיל, הערה 8), עמ' 10. על-פי מאמר אחר באותו קובץ (חמרה אלוך, 'תנועת הצופים מראשיתה ועד 1960', נאור, שם, עמ' 19-36) היו 'בצופים' עד 4000 חברים באותה שנה. כלומר, לשיטתו של קולת, מדובר בכ-11,300 שהיו חברים בתנועות האחרות - המספר שנקבנו לעיל.

שעליה מסתמך שטרנהל לספירה זו מפרידות שמונה שנים, אך עם זאת, ההבדל בין הנתונים תמוה.

שונות הן גם הערכותיהם של פרופ' חיים אדלר מבית-הספר לחינוך באוניברסיטה העברית, של מיכאל גל, ממפתחי החינוך הבלתי-פורמלי במסגרת אגף הנוער במשרד החינוך, ובעיקר של חוקר תנועות הנוער של ארץ-ישראל העובדת, ד"ר רפאל גת (ז"ל). ב-1963 ציין פרופ' אדלר, אגב דיון בתנועות שחינכו את הנוער לחיי הגשמה חקלאית:

נתונים מדויקים על שיעורי ההשתייכות של הנוער בארץ-ישראל לתנועות-נוער אינם בנמצא (בתקופת היישוב). בדרך כלל מניחים שכ-20% מבני 12-18 השתייכו לתנועות נוער; אך נראה לנו שמספרים אלה אינם משקפים את המציאות בצורה נכונה. הם [...] ענו על השאלה 'מה היה מספר חברי התנועות בחודש מסויים?'. אך הרי ידוע לנו שכני נוער רבים השתייכו לתנועה זו או אחרת כמשך תקופה מסויימת, קצרה יחסית, ואח"כ עזבוה. [...] אין ספק שתנועת- הנוער לא רק הקיפה חוגי נוער נרחבים ביותר, אלא גם היתה מיוצגת ברוב חלקי הארץ ובפרט ברוב השכונות העירוניות בערים הגדולות, בערים הקטנות ובמושבות. [...] ההשתייכות אליה היתה בבחינת דבר מצופה וכמעט מובן מאליו.¹¹

ב-1985 כתב גל על גילאי התיכון שהיו חברים בתנועות נוער בתקופת היישוב כי 'לפי רוב ההערכות מדובר ב-20%-25% מכלל בני 14-18 שנה', אך גם הוא מצטט את הערכותיו המרחיבות של אדלר.¹²

דיון מקיף במספרי החברים בתנועות הנוער של ארץ-ישראל העובדת מצוי בעבודת הדוקטור של רפאל גת, 'המעורבות הפוליטית של תנועות הנוער של א"י העובדת 1933-1945' (גת, 1974). תמוה הדבר שמישהו מעז לקבוע מסמרות בנושא בלא להידרש למקור בסיסי זה, המוכר לכל העוסקים בתחום. יכולים היינו להביא את מלוא תוכנם של המסמכים המתוארים ומנותחים בפירוט בעבודתו של גת, שמקצתם לקוחים מאותו ארכיון מפא"י שממנו בחר שטרנהל למטרותיו רק שלושה מסמכים מדגמיים מתוך תיק אחד,¹³ אך נסתפק כאן במסקנתו של גת כלשונוה:

אין לנו מספרים מהימנים על היקפן של התנועות. מתוך נתונים ממקורות שונים ניתן להניח שבערך 30% מכל הנוער גילאי 18-10 היו מאורגנים בתנועות נוער.

11. ח' אדלר, תנועת הנוער בחברה הישראלית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 5-7.

12. מ' גל, 'החינוך הבלתי-פורמלי בישראל', בתוך: ו' אקרמן, א' כרמון וד' צוקר (עורכים), חינוך בחברה מתהווה, ירושלים ותל-אביב 1985, עמ' 608, 664.

13. ר' גת, 'המעורבות הפוליטית של תנועות הנוער של א"י העובדת 1933-1945' עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1974, עמ' 11, 301-303; שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ' 458, הערות 146-148.

אך אחוז זה, שהוא גדול מאד, מטעה, כי הוא מתיחס לכל הגילים. חלקם של הצעירים בגיל 15-10 הוא מכריע. המספרים שפורסמו ממקורות שונים מצביעים על כך שחלקם של תלמידי השנה האחרונה או בני 18 היה בסך הכל 8%-3% מכלל חברי התנועה. הירידה התלולה של חברות בתנועה החלה מגיל 17.14

על נשירתם של חברי תנועות הנוער מתנועותיהם ערב יציאתם להגשמה בהתיישבות היה ידוע מאז ומתמיד, ולפיכך מוגזם להסיק מן הנתונים המספרים על שמונה אחוזים (ולפי אדלר אפילו על ארבעה אחוזים) מכלל תלמידי י"ב שהיו חברים בתנועות הנוער את המסקנה השגויה והגורפת ש'רק קצת יותר מ-8% של הנוער הלומד קיבלו אותו חינוך אידיאולוגי מפורסם'.¹⁵

לסיכום סוגיית מספר הלומדים שהיו חברים בתנועות נוער בתקופת המנדט נציין שלדעת אביגל ולדעתם של מומחי חינוך אחרים, שיעור חברי תנועות הנוער בקרב הנוער הלומד באותה תקופה היה כ-20-30 אחוזים. לפי הלל ברזל, בראשית שנות החמישים היה שיעורם גבוה אף יותר.¹⁶ מכל מקום, גם אם מוגזמים הנתונים שמציינים חוקרים אחרים, הטוענים כי 50-60 אחוזים מקרב הנוער הלומד היו חברים בתנועות נוער, עדיין מוסכם כי שיעורם הממוצע עמד על 25 אחוזים - שיעור הגבוה פי שלושה מזה שנקב שטרנהל.

ייחודו של זרם העובדים ויתרונו על-פני הזרם הכללי (למעט בחגיגות העממיות)

שלומית לוי מציינת בעבודתה את האוטונומיה של שלושת הזרמים - הזרם הכללי, הזרם המזרחי וזרם העובדים - וטוענת כי 'הזרמים החינוכיים נבדלו זה מזה בהשקפות היסוד שלהם, בהגדרת המטרות החינוכיות, בהווי החיים בבית-הספר, בדרכי החינוך וההוראה ובתכנית הלימודים'.¹⁷ מאחר שלוי דנה בתקופת המנדט רק כרקע למעבר לממלכתיות בחינוך באמצע שנות החמישים, היא פוסקת אך זאת - כי לאחר מלחמת העולם השנייה והשואה הלאומית 'איבד זרם העובדים חלק חשוב מן הצידוק לקיומו - את החינוך לסוציאליזם. זה היה גם דינה של התפיסה החינוכית הפרוגרסיבית של זרם העובדים [...] כמרוצת השנים החלו בתי-הספר של זרם העובדים להירמות לבתי-הספר הכלליים. כמעט שלא היו הבדלים מהותיים בין בתי-הספר של שני הזרמים'.¹⁸

14. גת (לעיל, הערה 13), עמ' 11.

15. ראה לעיל, הערה 5. אדלר (לעיל, הערה 11) מציין שכ-20 אחוז מבני הנוער השתייכו לתנועות, ולכל היותר 20 אחוז מחברי התנועות הגיעו לחיי הגשמה בכפר - היינו ארבעה אחוזים מכלל הנוער (שם, עמ' 18).

16. ה' ברזל, התנועה למען הנוער, ירושלים תשכ"ו, עמ' 103-105.

17. לוי (לעיל, הערה 3), עמ' 10.

18. שם, עמ' 79.

שטרנהל טוען אף הוא כי כבר בסוף שנות העשרים 'מתברר שלא נותר לזרם העובדים ייחוד של ממש בהשוואה לזרם הכללי. במועצת התרבות, שהתכנסה בקיץ 1928, התברר כי מטרת החינוך, שהיו מקובלות על הרוב המכריע של מקבלי ההחלטות היו שתיים: חינוך חקלאי-מקצועי [...] וכהגדרתו של רשף, חינוך "אנושי לאומי". [...] שתכנים ועקרונות אלה היו משותפים לכל הזרמים ולא היו בעלי אופי סוציאליסטי.¹⁹ גם סיטון מתנגדת 'לדימוי המקובל, שעל פיו ההכרלים האידאולוגיים יצרו הכדלי תוכן מהותיים בחינוך בין הזרם הכללי ובין זרם העובדים'.²⁰

אכן, יש אמת בטענה שלשני הזרמים היו סממנים משותפים במשך כל התקופה, שהרי מדובר בתפיסה היהודית החילונית המשותפת, על גווניה השונים. ואולם, אין זה נכון שבימי המנדט היה יחסם של שני הזרמים לסוציאליזם זהה. רק בתקופת ראשית המדינה, באחרית ימיו של זרם העובדים, איכר זרם זה את ייחודו הסוציאליסטי.²¹ מכל מקום, לא ניתן להשוות בין שני הזרמים בלא להתמצא בשניהם. מעיניהם של לוי, שטרנהל וסיטון נעלמו מקורות חשובים ביותר העוסקים בזרם הכללי - מקורות שנכתבו בידי ראשי הזרם וחוקריו כאחד. אברהם ארנון, ממעצבי בתי-הספר הכלליים ומפקחם הראשי, הגדיר דווקא אותם כחסרי ייחוד. במאמר מסכם בספר ההסתדרות המודרניים מ-1953 כתב ארנון: 'אין הם מהווים "זרם", אם כי שם זה נקרא על-ידי המחוקק גם עליהם [...] בתוך בתי-הספר הכלליים מצויים גוונים ובני-גוונים מבחינת הכיוון הפרגוגי, דרכי החינוך ושיטות ההוראה ומבחינת האווירה הציבורית האופפת אותם [...] בכללו, אין בתי-הספר הכללי, כידוע, בית-ספר דתי [...] אולם כשהוא נמצא בסביבה שהיא דתית כולה או רובה, הרי שגובר בחינוכו ובתכנית-לימודיו היסוד הדתי'.²² ד"ר אליעזר ריגר, בספרו הבסיסי החנוך העברי בארץ ישראל (ריגר, 1940), השווה בין הזרמים בדרך הבאה:

את חנוך 'המזרחי' אפשר לציין כמהדורה הסטטית של החנוך העברי. את זרם החנוך של העובדים אפשר לציין כמהדורתו הדינמית. מה מקום תופס בית-הספר הכללי במסגרת זו? בית-הספר הכללי עודנו נמצא 'על פרשת דרכים' [...] ישנם בתי-ספר כלליים שמבחינה רוחנית מזדהים הם לגמרי עם האידאליים של תנועת העבודה, ויש בתי-ספר כלליים שמאותה בחינה רוחנית אין שום הבדל ביניהם ובין בתי-הספר של 'המזרחי'; ורוב בתי-הספר הכלליים נקלעים בין שתי הקצוות, אם גם בדרך כלל - מתוך קרבת-יתר לתנועת העבודה.²³

19. שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה, עמ' 313-314.

20. סיטון, 1995, עמ' 3; סיטון, 1998, עמ' 12 (לעיל, הערה 2).

21. 'דרור', 'התמודדות זרם-העובדים עם קליטת העלייה הגדולה בראשית המדינה - גישה מערכתית, חינוכית-חברתית, משלימה למחקר הקיים', עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 325-344 ולהלן: דרור, 1994א.

22. א. ארנון, 'על בית הספר הכללי', בתוך: ד' קמחי ול"י ריקלים (עורכים), ספר היובל של ההסתדרות המודרניים תרס"ג-תשי"ג, עמ' 151-156 (הציטוט מעמ' 152).

23. א' ריגר, החנוך העברי בארץ ישראל, א: יסודות ומגמות, תל-אביב ת"ש, עמ' 60 ולהלן: ריגר, 1940.

הסיכום המשווה של ריגר מתבסס על אותה תוכנית לימודים של זרם העובדים שעליה הסתמכו לימים לוי ושרטנהל (קיום, 1937), אך מסקנתו מנוגדת למסקנתם: הם הפכו את היוצרות בהשוותם בין בית-הספר הכללי לזרם העובדים. ריגר אינו סבור שזרם העובדים איבר את ייחודו בהשוואה לזרם הכללי, אלא שלזרם הכללי לא היה ייחוד כלל. בנקודה זו לא נזקקה לוי לספרו של ריגר, אף שהוא כלול בביבליוגרפיה של עבודתה, ואילו שרטנהל לא נדרש כלל למקור בסיסי זה. ראוי היה שיעשו זאת, וחבל שלא עיינו גם בדוקטורט של נירית רייכל, המדגימה ומפתחת את דבריו של ריגר.²⁴ רייכל צודקת כאן בהרחיבה את ניתוחו של ריגר בעניין ייחודו של זרם העובדים. וכך טוען ריגר:

בתי-הספר האלה של 'המרכז לחנוך' ושל ההסתדרות, 'יד' מדגישים לעומת שאר בתי-הספר את לימודי החברה, את לימודי הטבע ואת לימודי המלאכה. כנגד זאת מקדישים בבתי-הספר של זרם זה פחות זמן, לעומת בתי-הספר הכלליים, להוראת הלשון האנגלית, ובעיקר לתנ"ך. [...] הרוח החיה, המהותית, של בתי-הספר מזרם העובדים מתבטאת בעיקר בשלושה דברים: א) בהכשרה לעבודת כפיים, ב) בפיתוח הרצון לתיקון החברה, ג) בהשראת רוח של קידמה כללית. [...] לבית-הספר של העובדים ישנם רוב הסימנים של בית-הספר הפרוגרסיבי שבימינו.²⁵

דברים דומים אמר מרק רוזנשטיין ב-1985. לטענתו, 'שתי מערכות הערכים הדתיות בתרבות היישוב - היהודית האורתודוקסית והדת החילונית של הציונות הסוציאליסטית - הקימו מערכות חינוך אוטונומיות משלהן, והותירו את החינוך הכללי ללא חזון חינוכי נהיר ומלהיב [...] בהעדר סמכות חינוכית חזקה, ונוכח החזון העמום של החינוך הכללי, נודעה חשיבות רבה לרקע האישי ולרעות של כל מורה וזרם הכללי, 'יד', שכן לאורם הוא פרש את מטרות החינוך הכללי בכיתתו שלו'.²⁶ גם שבח ארן (1976) הגדיר את הזרמים באופן דומה במאמרו,²⁷ וגם כתב את הרברים במחקר מקיף מ-1994, שבו התבסס על כל מסמכי היסוד ותוכניות הלימודים של שני הזרמים מ-1928 ועד 1948.²⁸ רשף, שאותו מזכיר שרטנהל אגב ניתוח תוכנית 1937, ציין גם

24. קיום, א, תל-אביב תרצ"ז; שרטנהל, בנין אומה או תיקון חברתי, עמ' 316; רייכל (לעיל, הערה 1), עמ' 97.
25. ריגר (לעיל, הערה 23), עמ' 48, 52.
26. מ' רוזנשטיין, 'היהודי החדש': הויקה למסורת היהודית בחינוך התיכוני הציוני הכללי בארץ ישראל, מראשיתו ועד קום המדינה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1985, עמ' 94-95.
27. ש' ארן, 'תמורות בחברה הישראלית והשתקפותן בתוכניות הלימודים של גיל חינוך חובה', הלכה למעשה בתכנון לימודים, 1 (1976), עמ' 7-37 (ראה בעיקר עמ' 10-13).
28. 'תזכיר מאת המרכז לחינוך אל הוועד הפועל של ההסתדרות, יוני 1939', אה"ע 1142/215 VI. וראה ניתוח מפורט אצל י' רדור, החינוך החברתי-ערכי ב'זרם העובדים' בתקופת המנדט הבריטי (1921-1948) - מעבר לחינוך עכשווי, תל-אביב 1994, עמ' 30-41 ולהלן: דרור 1994ב.

הוא את ייחודו זה של זרם העובדים, בערכו השוואה מדוקדקת בין תוכנית 1937 לזו של הזרם הכללי - אך שטרנהל לא הבחין בכך, או שלא רצה להבחין בכך.²⁹ האומנם ראשונים ואחרונים - ארנן וריגר, רייכל ורחנשטיין, רשף ודרור - טעו כולם? באשר לעבודתה של נירית רייכל: רייכל אינה מדייקת, לרעתי, בדרך שבה היא מחלקת את רגמי החינוך הארץ-ישראלי ובעצם הקישור של חלוקה זו לייחודו של זרם העובדים - מה שנובע אולי מהתמקדותה, הלגיטימית כשלעצמה, במקומה של ההשכלה הכללית בארץ בשנים 1882-1935 כלבר. לשיטתה של רייכל היו ארבעה דגמים של 'תלמיד ארץ-ישראלי'. שלושה מהם היו גלויים ורצויים: 'דגם עובר האדמה' (האיכר העברי) שהתפתח במושבות; 'דגם הפועל', היצרן והעובד עבודה פיסית, ש'הגדיר את התכונות הרצויות של התלמיד העירוני העתיד להצטרף להתיישבות העובדת, או להישאר בעיר כפועל עירוני; ו'דגם התלמיד בהתיישבות העובדת', שהתפתח בקבוצות, בקיבוצים ובמושבים. הדגם הרביעי היה 'הדגם החבוי' של התלמיד העירוני, שלא היה אידאולוגי במיוחד ולכן לא הוצג כ'בעל תוקף נורמטיבי', אך התקיים במציאות והתגלם בדמותם של הנוער העובד, הנוער המשכיל (תלמידי הגימנסיות) ותלמידי כתי"הספר האקסטרניים או תלמידי כתי"הספר למסחר ודומיהם.³⁰

חלוקתה זו של רייכל מחטיאה את ההיגיון שעמד מאחורי זרמי החינוך ושיקף את הנטיות האידאולוגיות דאז. למעשה, דגם הפועל, דגם התלמיד בהתיישבות העובדת ודגם הנוער העובד השתייכו כולם לזרם העובדים והושפעו מ'הטיפוס האידאלי' שלו - המתיישב הציוני-סוציאליסטי בקיבוץ או במושב.³¹ הדגם החבוי של המעמד הבינוני העירוני (ולא הנוער העובד) התאים לתפיסות הזרם הכללי, שכן אפיון 'תלמידים שבית"הספר משמש להם מקום ללימוד מקצוע ולרכישת השכלה ובלי לצפות לכך שיהפכו לאוונגרד לאומי חברתי מגוייס' (אם כי דברים אלה לא חלו על חברי תנועות הנוער בגימנסיות).³² ובאשר לדגם האיכר שמציינת רייכל - הוא אכן דמה לרגמי ההתיישבות העובדת, אך עם זאת היה ייחורי ושונה ביחסו ליהדות ולהשכלה הכללית. לכן היו במושבות לתקופותיהן כתי"ספר של שלושת הזרמים. סוגיית החינוך הכפרי לעומת זה העירוני ראויה לדיון נפרד, אך אין ספק שהרגם החינוכי הגלוי שאליו שאף זרם העובדים התגלם בכלל תוכניות הלימודים של כל חניכיו - בעיר ובשכונת הפועלים, במושבה, במושב ובקיבוץ.

ששונה סיטון, המחודשת ומוסיפה לחקר החינוך הארץ-ישראלי בהציגה את מועצת המורים למען הקק"ל, מעמידה אותה כשוות ערך לזרמים האחרים ואת אנשיה כמובילי

29. ש' רשף, זרם העובדים בחינוך: מקורותיה ותולדותיה של תנועה חינוכית כשנים תרפ"א-תרצ"ט, תל-אביב 1980, עמ' 245-246.
30. רייכל (לעיל, הערה 1), עמ' 22-25. וראה גם מאמרה של רייכל, 'שורשים' או "אופקים": דיוקן התלמיד הארץ-ישראלי הרצוי בשנים 1889-1933, קתדרה, 83 (אפריל 1997), עמ' 55-96.
31. דרור, 1994ב (לעיל, הערה 28).
32. רייכל (לעיל, הערה 1), עמ' 56.

הממלכתיות בחינוך בימיה הראשונים של המדינה. לטענתה, 'פעילותה הענפה של "מועצת המורים" בכל רשתות החינוך - בחינוך הכללי, בזרם העובדים ובמידה מסויימת בזרם המזרחי - ובתנועות הנוער - יצרה מידה רבה של אחידות בחינוך העברי [...] דבר זה מאיר באור שונה מהמקובל את ביטול הזרמים בשנת 1953 - חקיקה שנעשתה בהשראתם הישירה של מי שהיו קודם לכן חברי "מועצת המורים" והפכו רמויות מרכזיות במשרד החינוך במדינת ישראל'.³³ עוד טוענת סיטון כי 'חברי "מועצת המורים" תפסו את עמדות הכוח החשובות ביותר במערכת החינוך של המדינה; הם היו ראשי הדוברים והמוציאים לפועל של רעיון הממלכתיות בחינוך וכיטול הזרמים'.³⁴ טענה אחרונה זו נכונה רק בחלקה. עובדה היא שהאישים הנזכרים אינם 'השחקנים הראשיים' בעבודתה של לוי הנדונה כאן ובספרה של אייל כפכפי מדינה מחפשת עם³⁵ - העוסקים בעיקר בכיטול הזרמים. כמו כן מוגזמת הקבלתה של מועצת המורים למען הקק"ל לזרם העובדים. סיטון טוענת:

את 'מועצת המורים' הקימו כמה מהרמויות החשובות במערכת החינוך העברית בארץ-ישראל בשנות העשרים. כל המייסדים היו מקורבים לתנועת הפועלים בארץ, וחלקם אף היו חברים פעילים ב'הפועל הצעיר'. יוזמה זו, שהיתה סימולטנית להתגבשות זרם העובדים בחינוך, הקבילה מבחינה ערכית לזרם העובדים אבל שללה את התפיסה המעמדית שלו. לתנועה זו הצטרפו מחנכים מזרם החינוך הכללי ומזרם המזרחי.³⁶

אכן, במועצת המורים חברו יחדיו מגוון אישים, שארגנו תוכניות ופעילויות תרבותיות אשר שימשו בכתיהספר של כל הזרמים, ובפרט של החילוניים שבהם. ואולם, מועצה זו לא היתה מעין 'זרם-על רביעי'. מייסדיה וראשיה פעלו בה בהתנדבות והיו בראש ובראשונה בעלי תפקידים בזרמים השונים - מורים ומנהלים בכתיהספר (שלמה שילר, ברוך בן-יהודה, צבי זוהר), מפקחים ומנהלים במחלקת החינוך מטעם הזרמים (אברהם ארנון ואליעזר ריגר), ועוד.³⁷ גם 'האחידות בחינוך העברי' בכל הנוגע לתפיסות היהודיות הלא-דתיות, שאכן אפיינה את הזרם הכללי והפועלי, לא נבעה בראש ובראשונה מהשפעת מועצת המורים למען הקק"ל. רוזנשטיין, המסכם את הזיקה למסורת היהודית בחינוך התיכוני הכללי, טוען כי תפיסת 'היהודי החדש' הלא-דתי נעה על-פני רצף מ'שליטת המסורת' ל'הסתגלות אליה' ולבסוף ל'חילוניה' כבר בראשית המאה - עוד בטרם היות המועצה.³⁸

33. סיטון, 1995, עמ' 3; סיטון, 1998, עמ' 12 (לעיל, הערה 2).

34. סיטון, 1995, עמ' 304; סיטון, 1998, עמ' 17.

35. לוי (לעיל, הערה 3); א' כפכפי, מדינה מחפשת עם: ביטול זרם העובדים בחינוך, תל-אביב 1991.

36. סיטון, 1995, עמ' 303-304; סיטון, 1998, עמ' 13-14 (לעיל, הערה 2).

37. סיטון, 1995, עמ' 8-9; סיטון, 1998, עמ' 13.

38. ראה לעיל, הערה 26.

טעות נוספת טועה סיטון בהקנותה למועצת המורים בלעדיות על השיטות החינוכיות והתרבותיות של חברת הילדים ועל החגיגות העממיות. שטרנהל, לעומת זאת, כופר בכלל בחדשנותן של שיטות אלה. ואולם, לשיטתנו, ייחודו של זרם העובדים התבטא בעיקר בשיטותיו, שתרגמו את ערכיו לעשייה חינוכית יומיומית, ובהנהגת החגיגות העממיות אף קדמו לו בתי-הספר במושבות והגימנסיות העירוניות שהשתייכו לזרם הכללי. לפולמוס בנושא זה נעבור כעת.

ביקורתו של שטרנהל על חוסר החדשנות של חברת הילדים בזרם העובדים משוללת יסוד אקדמי. וכך טוען שטרנהל:

רעיון חברת הילדים, שאמור היה להעניק את התשתית לחינוך סוציאליסטי נדחה, ובמקומו נקבעה מסגרת של חינוך חברתי, שאמור היה להכשיר את הילד להגשמת משימותיו הלאומיות. בתחילת שנות הארבעים, היתה זו מסגרת שטיפחה רפוסי ארגון ועבודה דומים להפליא להיררכייה המוסרית שהיתה מקובלת בהסתדרות, ובכלל זה תפקיד 'מזכיר הכיתה' [...] ו[גם] שיחות קבוצתיות, שאמורות היו ליצור הרגלי חשיבה והתנהגות דמוקרטיים [...] אך לא היתה בהן כוונה להקנות ערכים אידיאולוגיים בעלי משמעות פוליטית. החינוך החברתי היה מכוון לערכים 'נייטרליים', יפים לכל נפש. הילד נדרש להושיט סיוע לנזקקים ולקיים 'מפעלים לעזרה סוציאלית לטובת ילדים נצרכים', אך לא יותר.³⁹

בהפניה לאסמכתא שלו, 'תכנית לארגון חברת הילדים', בהערה 40,95 לא מציין שטרנהל שנה מסוימת - אך במחקר שלי מצאתי שהתוכנית נדונה ב-1946 בסדרה של דיונים במוסדות שונים של הזרם, ואף נרפסה באורים בתש"ו. לימוד מדוקדק יותר של התוכנית, המתבסס על מגוון המסמכים הנוגעים לרעיון חברת הילדים וביצועו בזרם העובדים (דרור, 1994, ב),⁴¹ מלמד על ארבע שגיאות מהותיות בספרו של שטרנהל, המסתמך על טיוטה אתת שאינה מצוטטת בשלמותה: ראשית, הרעיון להקים 'חברת עובדים צעירה' בצלמה ובדמותה של חברת העובדים ההסתדרותית - שאכן אומץ ונכשל - היה רעיון שהגה אהרן ציזלינג ב-1942. מטרתו היתה לפתח ייצור חקלאי, ייצור של מלאכות יד וכן הלאה באגודות קואופרטיביות מקומיות של בתי-ספר ותנועות נוער, לשווק את התוצרת באופן משותף ולהשתמש ברווחים למטרות חברתיות ולאומיות שונות. את הרעיון היסודי הזה בתולדות הזרם ואת כשלונו לא מזכיר שטרנהל כלל. שנית, רעיון חברת הילדים המקומית והמותאמת לצורות

39. שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ' 315.

40. שם, עמ' 456, הפניה בעמ' 315.

41. דרור, 1994, ב (לעיל, הערה 28), עמ' 162-168. על כשלון החינוך לקואופרציה ראה בהרחבה: 'דרור, 'החינוך לקואופרציה במעבר מיישוב למדינה - ההגות וכישלון המעשה', דור לדור, ט (1995), עמ' 7-26.

ההתיישבות השונות בכפר ובעיר לא רק שלא נכשל אלא אף הצליח, אומץ במדינת ישראל עם ביטול הזרמים וממשיך להיות מיושם במתכונות שונות עד ימינו. הרעיון אף אומץ למשנתו של לורנס קוהלברג ברבר 'הקהילה הצודקת' ('Just Community').⁴² שלישית, הפעילויות שאושרו אכן סייעו לטיפוח הרמוקרטיה והעזרה ההרדית, אך כללו גם אוסף של מרכיבים סוציאליסטיים ברורים ששטרנהל אינו מזכירם. עם אלה ניתן למנות את 'תחומי העבודה הגופנית' ו'פעולות תרבות והשכלה', וכן 'פעולות ציוניות, תנועתיות וכלליות' אידאולוגיות ובעלות משמעות פוליטית מובהקת, כגון [...] יום ההסתדרות, יום גורדון, יום תל-חי, אחד במאי, מפעלים תנועתיים, שיחות בענייני מאבקו של הפועל, גיוסים בעבודה ובאוספים; שמירת דגלי הלאום והתנועה; שיתוף פעולה עם המוסדות המקומיים במאמציהם לגבש את דמות החיים החברתיים במקום'.⁴³ ורביעית - חברת הילדים על מוסדותיה הכיתתיים, השככתיים והבית-ספריים שימשה מסגרת לשיחות אקטואליה פוליטיות שהתנהלו מדי שבוע - שיחות שנושאהן הודגמו בפרסומים הרבים של הזרם. נציין, למשל, את נושא הסוציאליזם, שנדון במסגרת ה'נושאים לשיחות' בבית-חינוך ב' בתל-אביב, כפי שעולה מעיון בתוכנית 'קרים' מ-1937, המוכרת היטב לשטרנהל: 1'. מצב היהורים בגולה (המצב המדיני חברתי); 2. [...] (המצב הכלכלי) [...] 10. החלוץ וההכשרה [...] 12. מפלגות בציונות; 13. תנועת העבודה הציונית הסוציאליסטית; 14-21. הסתדרות העובדים העברים בארץ-ישראל (על מגזריה ומוסדותיה) [...] 23. מפלגות בתנועת הפועלים בארץ; 24. המצב הפוליטי בעולם; 25. דמוקרטיה וריקטטורה [...] 29. תנועת הפועלים הבינלאומית; 30. המצב הפוליטי בארץ; 31. אישים בתנועה הציונית ובתנועת העבודה'.⁴⁴

בהקשר זה של חברת הילדים אחתום בהערה על חוסר דיוק בעבודתה של סיטון. בדונה בשיטות הייחודיות למועצת המורים היא מציינת את 'חברת הילדים למען הקק"ל' וטוענת:

ארגון תכנית [חינוכית חווייתית] אינטנסיבית כזו דרש גם כוח עבודה רב, וכרור כי מורה אחד או אפילו צוות של מורים לא יכול היה להוציאה לפועל לאורך זמן. לכן יצרו חברי 'מועצת המורים' ארגון חברתי לילדי בתי-הספר, שנקרא 'חברת הילדים למען הקק"ל'. כל ילדי בית-הספר היו חברים ב'חברת הילדים'. פעמיים בשנה ערכו בתי-הספר אסיפות כיתה שהיו מוקדשות לנושא זה.⁴⁵

אכן, שמו של ארגון חברתי זה נזכר בפרסומי הקק"ל, אך חברת הילדים עוצבה

42. Y. Dror, 'The Kibbutz Children's Society - Ideal and Reality', *Journal of Moral Education*, 24, 3 (1995), pp. 273-288

43. 'תכנית לארגון חברת הילדים (אושרה ע"י הוועדה הפדגוגית)', אורים, 6-5 (30-31), (סיון-אב תש"ז), עמ' 4-7 (הציטוט מעמ' 6).

44. קרים: 1. פרקי תכנית לביה"ס העממי; 2. סקירות מתוך העבודה), א. תל-אביב 1937, עמ' 66.

45. סיטון, 1995, עמ' 247-248; סיטון, 1998, עמ' 173 (לעיל, הערה 2).

בעיקר בזרם העובדים (וגם בזרם הכללי) בהשראת תפיסות אירופיות ופרוגרסיביות ובהשראתה של תנועת הנוער. פעילויות רבות למען הקק"ל אכן התרחשו בחברת הילדים בבתי-הספר, אך היא עסקה בהן במסגרת עשייתה הכללית, באמצעות 'מורשה' בודד או 'זערה', וגם במסגרת המפגשים הכלליים של אספת חברת הילדים, שהתכנסה בתדירויות שונות ודנה גם בקק"ל.⁴⁶

ליקוי רומה - אם כי בולט יותר בהיקפו - של המעטה מערך עשייתם של הזרמים החילוניים מצוי אצל סיטון בפרק ד' של עבודתה, המוקדש ל'ארגון תרבות לאומית עממית' ועוסק בחגיגות ובטקסים של בתי-הספר. במבוא לפרק זה היא טוענת:

'מועצת המורים' לא הסתפקה בעיצוב תכנית הלימודים. מתוך מודעות רבה לחשיבותם של החג והטקס כגורם מלכד ויוצר זהות מכאן וחסרוננו של רפרטואר משותף בתרבות הישובית מכאן הפכה 'מועצת המורים' למתכננת תרבות - אולי מתכננת התרבות החשובה ביותר בתקופת המנדט. היא יצרה את המערכת של התרבות העממית הרשמית הן על-ידי עיבוד חומרים מסורתיים והן על-ידי המצאת מסורות חדשות. [...] עוד לפני שנות העשרים נעשו ביישוב נסיונות חלקיים ליצור דפוסי חג וטקס חדשים. אבל רק 'מועצת המורים' הצליחה ליצור מכלול של טקסים המקיף את כל תחנות הזמן החשובות שלאורך השנה. חותם הדפוסי התרבותיים שיצרה ומיסדה נשאר טבוע עמוק ברכיבים שונים של התרבות הישראלית.⁴⁷

לא אתעכב על פולמוס שאינני בקי בו דיי - האם חסר או לא חסר 'רפרטואר משותף בתרבות הישובית'. אין כל ספק שלמועצת המורים היה תפקיד נכבד בתכנון החג והטקס ובעיצובם בבתי-הספר ובקהילה, וסיטון מקדישה לנושא זה פרק חשוב ומקיף. הבעייתיות גלומה שוב בשאלה לזכות מי יש לזקוף פעילות זו: לזכות בבתי-הספר של הזרמים, שארגנו תרבות לאומית זו בפועל והסתייעו בהצעות מועצת המורים (כמו בדוגמה הנכונה מאוד של גימנסיה 'הרצליה' מהזרם הכללי, המובאת אצל סיטון) - או שמא לזכותה של המועצה, שפרסמה בחוברות נפרדות או בשורשים טקסים מוצלחים מדיווחי בתי-הספר? אין ספק שבעניין זה הקדים הזרם הכללי את זרם העובדים, בעיקר במושבות ובשלהי התקופה העות'מנית - כפי שעולה ממחקרה של רחל אלכוביץ-דרור החינוך העברי בארץ-ישראל, העוסק בחינוך בשנים 1854-1914. כך מסכמת אלכוביץ-דרור את נושא החג העממי, נשפיו ותהלוכותיו בכרך הראשון של מחקרה:

משימת העיצוב מחדש של טקסים וחגים הוטלה בראש ובראשונה על בית-הספר העברי, שהוצרך לבקש אחד דפוסיים חדשים, שיבטאו את הערכים שלהם הטיפי בימי החול. במיוחד עלתה שאלת תבנות הדפוסיים והטקסיים עם פתיחת הגימנסיה

46. דרור, 1994 ב (לעיל, הערה 28), עמ' 122-123.

47. סיטון, 1995, עמ' 2-3; סיטון, 1998, עמ' 12 (לעיל, הערה 2).

העברית והתבגרותו של הרור השני במושבות [...] כך הולך ומתפתח ראשיתו של הפולקלור הארץ-ישראלי: ריקודי-עם ושיירי-עם, דפוסי לבוש, קבלות פנים ועריכת נשפים [...] 48.

בכרך השני, הן בשנים 1914-1920, היא שבה ומביאה רוגמאות שונות מהמושבות, מתל-אביב ומירושלים, ומסכמת כי 'עם ראשית העשור השני של המאה, שוב אין התלמידים מודעים לחידוש ולתרומה של החינוך בהחייאת הדיבור העברי, בעיצוב החיים הציבוריים והתרבות המקומית'.⁴⁹ הזרם הכללי הוסיף, כמוכן, לתרום את חלקו לעיצוב החג הלאומי גם בהמשך - בעיקר בגימנסיות העירוניות, שהחלו לעסוק בפעילות זו עוד בטרם ימי המנדט.

זרם העובדים, בעיקר בהתיישבות העובדת ובשכונות הפועלים, תרם גם הוא את חלקו לעיצוב החגים העממיים מראשית שנות העשרים - לאו דווקא בהשראת מועצת המורים ולא תמיד בהתאם לשני השלבים שמתארת סיטון: 'בשלב הראשון נתפסה החגיגה כמכשיר חינוכי יעיל להעברת מסרים אידאולוגיים; באותה עת היתה החגיגה אירוע פנימי בתוך בית-הספר ואילו בשלב השני, שהחל באמצע שנות השלושים, ניסו חברי "מועצת המורים" להשפיע על אופייה של התרבות העברית החדשה [...] על-ידי הוצאת החגיגה שגיבשו מתוך כותלי בית-הספר והפיכתה לאירוע תרבותי שמשותפים בו גם המבוגרים - הורים ותושבי המקום'.⁵⁰ ביישובים ובשכונות שבהם פעל זרם העובדים נתפסה הכנת החג מלכתחילה לא רק כחידוש החגים הלאומיים והמעמדיים ('א באדר והאחד במאי) אלא גם כחלק מתרומת בית-הספר לקהילה וכפעילות התורמת להידוק הקשר בין ההורים לבית-הספר.⁵¹ בעצבם את החגיגות הקהילתיות אמנם הסתייעו מורי זרם העובדים בחומרים שפרסמה מועצת המורים למען הקק"ל, אך גם הזרם עצמו תרם להם מנסיונו המוצלח.

כאן המקום לציין התקפה תמוהה נוספת של שטרנהל: התקפתו נגד החינוך לעבודה - ממאפיני היסוד של זרם העובדים (ושל החינוך ההתיישבותי עד ימינו). לטענתו, 'גם ההטפה לעבודה גופנית לא הבטיחה את ייחורו של זרם העובדים [...] לא היה ברעיון 'העמלנות', י"ד כרי לשמש כסיס לחינוך אידאולוגי, החותר לשינוי הסדר החברתי. פולחן העבודה הגופנית, מנותק מכל שאר היסודות החדשניים והניסיוניים של החינוך העמלני, שנרחקו עד למרגלות הגלכוע, אומץ בידי זרם העובדים והיה מעמודי התווך של שיטת החינוך שלו'. שטרנהל גם מצטט את דברי אביגל על שוויון ערכי העבודה הגופנית והרוחנית, על 'ערכה האנושי, המוסרי והלאומי של העבודה הגופנית' ועל משמעותה החברתית והלאומית.⁵²

48. רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א, 1854-1914, ירושלים 1986, עמ' 388-389.

49. הגל, החינוך העברי בארץ-ישראל, ב, 1920-1914, ירושלים 1990, עמ' 347.

50. סיטון, 1995, עמ' 191; סיטון, 1998, עמ' 135.

51. דרור, 1994, עמ' 104-106, 115-117.

52. שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ' 315-316.

גם כאן אעמוד על ארבע שגיאות של המחבר. ראשית, ההטפה לעבודה ולפולחנה - כלשונו המדעית האובייקטיבית של שטרנהל - היתה קיימת בפועל ולא רק בהגותו של אביגל, והיוותה הלכה למעשה כשישית מתוכנית הלימודים השבועית של זרם העובדים בבית-הספר היסודי ובכיתות ההמשך. את זאת אמור היה שטרנהל לדעת מתוך תוכנית 'קיום, א, 1937'. שנית, העבודה התבצעה לא רק בעמקי ההתיישבות שלמרגלות הגלבוע אלא גם בבתי-החינוך שבעיר - לא תמיד בחקלאות, אך תמיד בכל יתר התחומים: 'עבודה גופנית, תפירה ומלאכת יד: בתי מלאכה, שרות, גינה ומשק'.⁵³ שלישית, העבודה היתה קשורה אינטגרלית למרכיבי החברה והלימודים בתוכנית הלימודים ולא היתה מנותקת מחדשנות החינוך בזרם - עובדה שעליה כבר עמד רשף (1980), כמצוין לעיל.⁵⁴ ורביעית, העבודה שימשה אמצעי חינוכי מרכזי במעגלי הפרט, הכיתה וחברת הילדים ובמעגלי הקהילות - המקומית, הארצית והבין-לאומית - עניין שנותח והודגם בפרוטרוט במחקרינו (דרור, 1994; Bar-Lev & Dror 1995) על-סמך הספרות החינוכית הבין-לאומית הערכנית בנושא, המוכיחה את יתרונו הכולט של זרם העובדים בתחום זה גם בהשוואה לימינו.⁵⁵

ובאשר לחגיגות האחד במאי - גם בעניין זה העמיק שטרנהל לחקור, והוא נדרש לו במילים אלה: 'אפילו בחגיגות ה-1 במאי, היה היסוד הלאומי דומיננטי. המטרה המרכזית שעליה נאבק הפועל העברי, כפי שהוגדרה על-ידי התנועה, היתה מטרה לאומית, לא הגשמת הסוציאליזם'. כתנא מסייע משמש לו שמואל יבנאלי, האומר ש'אפילו הרגל האדום שולב בינתיים עם הרגל הלאומי כסמל לאחדות פנימית של השאיפות הלאומיות והסוציאליסטיות שלנו'.⁵⁶ תמוהה בעיני ההפניה ליבנאלי - 'העסקן האפור', כפי שמכנה אותו שטרנהל שלא בצדק - העוסק בחג הפועלים רק בעקיפין, ובעיקר תמוהה קביעתו הפסקנית והלא ממוסמכת של המחבר. לו טרח לעיין בהנחיות החינוכיות הרבות המצויות בארכיון זרם העובדים ובכטאונו אורים בנוגע לאחד במאי, היה שטרנהל נוכח לדעת כי נוסף על ההיבטים הלאומיים, שאכן הובלטו בחג זה, היו לו גם היבטים סוציאליסטיים רבים, כגון 'הפגנת כוחו היוצר והבונה, החופשי והמקורי, של הפועל בעולם ובארץ', 'ביטוי נמרץ לתביעותיו ולשאיפותיו בקיום החיים על יסודות הצדק והמוסר החברתי' ו'שאיפה, תקווה ומאמץ להגשים את החזון הסוציאליסטי לקראת משטר הצדק בעולם'.⁵⁷ על מרכזיותו של האחד במאי בזרם העובדים ועל השתתפותם של בתי-החינוך במפגנים המקומיים והאזוריים עמדתי במפורט בריוני בנושא החינוך לעבודה,⁵⁸ ועל כן אסתפק בתמיהות שהעליתי עד כה.

53. ראה לעיל, הערה 44, עמ' 73.

54. ראה לעיל, הערה 29, עמ' 169-188.

55. דרור 1994 (לעיל, הערה 28), עמ' 95-106; M. Bar-Lev & Y. Dror, 'Education for Work in the Kibbutz as a Means Towards Personal, Social and Learning Fulfilment', *Journal of Moral Education*, 24, 3 (1995), pp. 259-272.

56. שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ' 318.

57. 'האחד במאי', ידיעות המרכז לחינוך, אורים, א (ניסן תרצ"ה), עמ' 69-70.

58. דרור, 1994 (לעיל, הערה 28), עמ' 104-106.

בעיות מתודולוגיות בסיסיות כהסבר לעובדות השגויות

ההסבר לתזות השגויות בעבודותיהם של רייכל, סיטון ושטרנהל נעוץ, בין היתר, בכעיות מתודולוגיות אלמנטריות האופייניות לחקר ההיסטוריה של החינוך (היות שעבודתה של לוי מצומצמת בהיקפה ועוסקת בתקופה מצומצמת, והיות שהיא מתרכזת בהיבטים שעיקרם מתחום מדע המדינה, אתמקד כאן בעבודות האחרות). המקורות הראשונים והמשניים של כל השלושה לוקים בחסר גדול של חומר חינוכי. סיטון סרקה וסקרה היטב את כל הספרות הנוגעת ישירות למועצת המורים למען הקק"ל, אך החסירה מקורות חשובים אחרים הנוגעים למערכת החינוך ולזרמיה, או שלא השתמשה בהם די כדי לאזן את ניתוחה החשוב בנוגע לפעילויות המועצה. רייכל ושטרנהל לא הסתמכו כמעט על הוגי החינוך. רייכל אמנם עושה שימוש רציני ומקיף בכתבי ההוגים החברתיים, אך ממעט להשתמש בכתביהם של מי שפעלו בשדה החינוך עד אמצע שנות השלושים והטביעו בו את חותמם. את שמואל יבנאלי מזכירה רייכל בלא להירש לקובץ המאמרים שלו לאור רעיון העבודה,⁵⁹ שהוא מקור בסיסי לחקר התקופה הנדונה בזרם. כמו כן בולטות בחסרונן עבודותיו הרבות של משה אביגל,⁶⁰ הנזכר רק בקטע מסוים העוסק בבית-החינוך בתל-אביב, אף שהיה ממעצבי הזרם גם במעשה. גם יהודה רון-פולני,⁶¹ שפעל בתל-אביב עם דוד אידלסון ואחר-כך - עם שמואל גולן ואחרים - בחברת הילדים לרגלי הגלבוץ,⁶² נזכר אצל רייכל רק בחטף.

מקורות אלה, שרייכל מזכירה אותם בלבד, הם רק חלק מספרות ענפה שנכתבה ולוקטה בידי הוגי הזרם ומחנכיו הבולטים, ובהם יעקב הלפרין (ניב);⁶³ יעקב בורניק (בנאי) בספרו פדגוגיה ריאלית - סיכום של עבודתו בבית-החינוך בדגניה, ששימש מודל מפורט לחיקוי במוסדות הזרם;⁶⁴ גרשון זק, שפעל בבית-החינוך בצפון;⁶⁵ אליעזר שמאלי, שפעל בכפר גלעדי (וגם בנשר, בכפר יחזקאל, בכפר ילדים ובכפר מל"ל ובבית-החינוך במרכז תל-אביב);⁶⁶ ומרדכי סגל, שבאותה תקופה מעצבת פעל

59. ש' יבנאלי, לאור רעיון העבודה: לקט מאמרים לעניני חנוך ילדי העובדים, תל-אביב תרצ"ח. כל המקורות המצוינים בהערות 59-67 כוללים מאמרים משנים קודמות או התייחסות אליהן.
60. למשל: מ' אביגל, במסכת, תל-אביב תרצ"ז; הנ"ל, בשעת מפנה, תל-אביב תש"ה; הנ"ל, חינוך ועבודה: מאמרים בכעיות חינוך, תל-אביב תשי"ז.
61. למשל: י' רון-פולני, הנסיון הראשון: בית-הספר העמלני בתל-אביב (תרפ"ב-תרפ"ג), תל-אביב 1961; הנ"ל, חברת הילדים בישראל - מהיז, תל-אביב 1964.
62. ש' רשף, חינוך חרש בארץ-ישראל תרע"ה-תרפ"ט, תל-אביב 1985.
63. למשל: י' הלפרין (ניב), קו לקו, תל-אביב תש"ה.
64. למשל: י' בורניק (בנאי), פדגוגיה ריאלית, תל-אביב תרצ"ט; הנ"ל, מבעיות חינוכנו, תל-אביב תש"ז.
65. ג' זק, לאורה של תנועה, תל-אביב 1981.
66. למשל: א' שמאלי, 'מתוך יומנו של מורה', קמה, א (סיוון תרפ"ה), עמ' 11-20; הנ"ל, כדרך לבית החינוך (מיומנו של מורה), תל-אביב תשי"ג.

בכפר גלעדי ואחר-כך בקיבוץ המאוחד כולו.⁶⁷ על קיומם של מקורות אלה יכלו רייכל ושטרנהל ללמוד בלא כל קושי לו היו מעיינים בכתב-העת של הזרם, אורים, ובפרסומים הרבים שראו אור בהוצאתו החל מ-1937 ונדרשו גם למקורות מוקדמים יותר.

את מחקרו של שטרנהל מאפיינת, מבחינה זו, הערה 97 בספרו,⁶⁸ שבה כותב המחבר על ספרו של אביגל חזון וחינוך: 'אני חייב תודה לאיילת לוי, שכתבה בהררכתי עבורה סמינריונית למ.א. על הפניה לקבצי המאמרים של משה אביגל ושמואל יבנאלי'. ראוי היה שהחוקר יאתר בעצמו קבצים רבים וישנים של משה אביגל, שקדמו לחזון וחינוך משנת 1971,⁶⁹ ואפילו את עבודת המוסמך המקיפה של דליה מורן על משה אביגל,⁷⁰ ויבדוק את טענותיו על-סמך כל המקורות החינוכיים הרבים הנזכרים כאן. כמו כן מעוררת תמיהה הסתפקותו בשמואל יבנאלי ובמאמרו האחד 'זכוח שלא בעת', הלכות מקובץ מאמריו הנזכר לעיל.⁷¹

רייכל ושטרנהל יכולים וצריכים היו לטעון כי בשל היריעה הרחבה של מחקריהם אין באפשרותם לרון דיון ממצה בזרם העובדים ובתנועות הנוער, ולכן יסתמכו על מקורות משניים שחקרו את הנושא. ואולם, בפועל החסירו רייכל ושטרנהל מקורות חשובים רבים. הם הסתפקו בספרו היסודי של שמעון רשף על זרם העובדים, שראה אור ב-1980⁷² כעיבוד לדרוקטורט מוקדם יותר, ולא נדרשו כלל לחיבוריו הנוספים והמאוחרים יותר⁷³ ולמחקרים מקיפים אחרים. שטרנהל התעלם כליל מספרה של אייל כפכפי על ביטול זרם העובדים בחינוך,⁷⁴ שיכול היה אף לסייע לו בביקורתו על בן-גוריון. רייכל התעלמה משני מחקרים בסיסיים הנוגעים ישירות להשכלה הכללית בחינוך - מחקרו של מרק רוזנשטיין על התיכון בזרם הכללי, וזה של אליעזר אורבך בנושא ה'טרנספור' התרבותי מאירופה לארץ. כמו כן התעלמו רייכל ושטרנהל גם ממחקריי שלי על זרם העובדים, שמקצתם נכללים או מצוינים בספרי החינוך החברתי-ערכי 'זרם העובדים' בתקופת המנדט הבריטי (1921-1948).⁷⁵ הואיל ושטרנהל לא התפנה לבדיקה מקפת של המקורות הראשוניים, ותלמידתו לא הפנתה אותו לעמיתיו שטרחו לחקור זאת, הוא הסתפק בבחירה מגמתית

67. למשל: מ' סגל, מסות בחינוך, תל-אביב 1955.

68. שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ' 456.

69. ראה לעיל, הערה 60.

70. דליה מורן, 'משה אביגל - איש חינוך ותקופתו', חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1983.

71. ראה לעיל, הערה 59.

72. רשף, לעיל, הערה 29.

73. ראה לעיל, הערה 70. וראה בהרחבה גם: 'שמעון רשף ז"ל - רשימת פרסומיו', בתוך: ר' שפירא וא' כשר (עורכים), רשפים: היבטים היסטוריים, פילוסופיים וחברתיים של החינוך (אסופה לזכרו של פרופ' שמעון רשף ז"ל), תל-אביב תשנ"א, עמ' ר-ז.

74. כפכפי, מדינה מחפשת עם.

75. רורו, 1994, לעיל, הערה 28.

וחלקית ביותר של מקורות ששירתו את התזה שלו. יבנאלי - עסקן חינוכי חשוב אך לא מחנך מקצועי - הוא היחיד המצוטט בהרחבה בספר,⁷⁶ כמי שטען נגד גליקסון כי 'אין לייחס רצינות יתרה להטפה המעמדית' והרגיש (אליבא דשטרנהל) כי 'המטרה המרכזית שעליה נאבק הפועל העברי, כפי שהוגדרה על-ידי התנועה, היתה מטרה לאומית, לא הגשמת הסוציאליזם'. הציטוטים שמביא שטרנהל לקוחים מחלק ב' של מאמר אחד בלבד של יבנאלי, הפותח בתזה מוגדרת שבעניינה הוא מתווכח עם גליקסון: 'להטיף לנו הפועלים כיום, בשנת 1938, בימי מלחמת ספרד, דברים על אחרות האומה - זהו אנכרוניזם במידה ידועה. התנועה הסוציאליסטית כיום היא הנושאת בעול שמירת אחדות האומה, חרותה ועצמאותה כלפי עמים אחרים'. מאליו מובן אפוא שיבנאלי הצביע על תרומתה הלאומית של תנועת הפועלים, אך שטרנהל התעלם ממטרת הכתיבה - כמו גם מקטעים אחרים במאמר המסוים שבחר, העוסקים בהיבטים המעמדיים של אותה תנועה עצמה, כמו למשל הקטע המופיע גם הוא בחלק ב' של המאמר:

אצלנו, למשל, נוצר וקיים בית-הספר הסוציאליסטי שלנו. וזה היה בעקבות התפתחות מסוימת של חיינו בארץ. לא היה בארץ ובישוב מעמד עובדים מאורגן, ובמרה שגדל המעמד גדל עמו גם המפעל ההתישכותי שלו, גם מפעל החינוך וגם מפעלי העזרה ההודית שלו. האם קופת חולים כשרה בעיני מישוה, משום שיש בעולם דוגמאות לה, או משום שזוהי יצירתנו לתפארת לעזרה הדרית? העובדה שיש בעולם דוגמאות לה רק מוסיפה משהו לטובתנו, אבל אינה עצם הבסיס המצדיק את קיומה. וקבוצה ויצירה קבוצית ומושב עובדים ככפר עברי עובר, היש להם דוגמאות רבות? ואם אין, היפסלו בעיני ד"ר גליקסון בגלל כך?⁷⁷

בשני חלקים נוספים של המאמר שמצטט שטרנהל משווה יבנאלי את החינוך של זרם העובדים לחינוך הכללי בתל-אביב ובמושבות, ובשני חלקים אחרים שלו הוא מתפלמס בעניין ייחודן של תנועת הפועלים וההסתדרות לעומת תנועות סוציאליסטיות שונות בעולם, המסתפקות באיגוד מקצועי ומקצתן אף ריקטטוריות מדי. מאמרים נוספים בקובץ מוקדשים להוכחת הייחודיות והלגיטימיות של זרם העובדים. אחד מהם הוא המאמר 'על הוראת תנועת הפועלים בבית-הספר' ועל ההבדלים 'בינינו לבין בית-הספר הכללי'⁷⁸ - אך שטרנהל, שרצה להוכיח את התזה שלו בדבר עדיפות 'בניין האומה' על-פני 'תיקון החברה', בחר שלא לצטטם, אף שהופיעו באותו מקור יחיד שעליו הסתמך.

הרי רוגמה נוספת: בעמ' 317-318 מסתמך שטרנהל על הצעת תוכנית הלימודים בהיסטוריה מ-1935 ועל תוכנית 'קוים' מ-1937 כפי שמנתח אותה רשף (1980).

76. שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה, עמ' 317-318.

77. יבנאלי, לאור רעיון העבודה, עמ' 87-88.

78. שם, עמ' 58-67, 52-54 (בהתאם).

תמהני מדוע לא דן בתוכנית לימודי ההיסטוריה כפי שהיא מופיעה ב'קיום, 1937'. תוכנית זו, המסכמת את הצעת הטיוטה מ-1935, פותחת בשלוש הערות שכולן משלבות את ההיסטוריה הכללית והסוציאליזם בהיסטוריה היהודית: 'א': במוסדות אשר הלימודים בהם נמשכים 10 שנים - מייעצת הוועדה להרחיב את הפרקים על הבית השני וגם] לתקופת הבית הראשון. כן גם להוסיף את תקופת התלמוד, הרנסנס וההומניזם; ב': את לימוד ההיסטוריה יש לקשור לפרקי-אגדה, ספרות, גאוגרפיה ואמנות; ג': על המחנכים להדגיש תמיד את הצד הכלכלי והיחסים החברתיים-סוציאליים בכל תקופה היסטורית'.⁷⁹ על הצעת 1935 טוען שטרנהל ש'אפילו לימוד התורות הסוציאליסטיות הכלליות בכיתה ח' שולב בלימוד התנועות הלאומיות הגדולות [...] וואפילו מושג "מלחמת המעמדות" מופיע במרכאות כפולות'. עיון ב'קיום, 1937' מראה שנושאים אלה אכן כלולים בסעיף המאונן 'תנועות לאומיות ותורות סוציאליסטיות', אך זאת לצד פריטים סוציאליסטיים שנעלמו מעיניו של שטרנהל: 'הפועל והמכונה [...] סוציאליזם אוטופיסטי [...] הקואופרציה הפועלית [...] מרכס ואנגלס - מייסדי הסוציאליזם המדעי. האינטרנציונל הראשון [...] השני והאחד במאי 1889; המניפסט הקומוניסטי. שחרור האיכרים ברוסיה'.⁸⁰ באותה מידה של אי-דיוק בציטוט לא ציין המחבר קבוצה שלמה של מושגים לאומיים הנתונים גם הם במירכאות באותה תוכנית עצמה, בדומה למושג הסוציאליסטי 'מלחמת המעמדות': 'נשיא' ממשפחת רוד; 'יסוד המעלה'; 'קירוש השם'; 'פלשתינה'; 'הפנקס'; 'לכה רודי'; 'תחום המושב'; 'הקהל'; 'התטופים', ועוד.⁸¹ בעמ' 318 קובע שטרנהל כי 'מקצועות כגון ספרות, גאוגרפיה, תולדות הציונות, תנ"ך, היו פתוחים עוד יותר להדגשת התכנים הלאומיים'. לו היה מחברו של בנין אומה או תיקון חברה? בודק כראוי את ניתוחו של רשף, שעליו הוא מסתמך, היה מוצא תזה מנוגדת לזו שלו, שאותה בחר שלא לצטט. כרישא של מאמרו של רשף נאמר: 'דגש רב הושם על לימודים המכוונים לרכישת ידיעות לשם הבנתם והכרתם של היסודות הלאומיים-יהודיים, ואילו בסיפא שלו נאמר: 'משקלם של מרכיבי החינוך הלאומי לא נפל מזה של החינוך לערכיה ושאיפותיה של תנועת העבודה ויוצרי התוכנית ראו בהם יסודות המשלימים זה את זה'.⁸²

המגמתיות בכחירת המקורות המעטים בעבודתו של שטרנהל מתקשרת אצלו גם לחלקיות התקופה שבה הוא עוסק - חלקיות שנזכרה כבר בקשר לעבודתה של רייכל. כאמור, עבודה זו מתמקדת בהשכלה הכללית בחינוך בשנים 1882-1935, אף שתהליך עיצובן של תוכניות הלימודים נמשך גם אחר-כך וסוכם בכתב רק עשור לאחר מכן. חלקיות זו באה לידי ביטוי גם אצל לוי, בהתמקרותה

79. ראה לעיל, הערה 44, עמ' 11.

80. שם, עמ' 18.

81. שם, עמ' 11-18.

82. שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ' 318, וכן עמ' 456, הערה 103 - המסתמכת על רשף (לעיל,

הערה 29), עמ' 244.

בשנות 'המעבר מזרמים לחינוך ממלכתי (1948-1955)', הבאה על חשבון דיוק בפרטים ובהערכות בכל הנוגע לשנים שקדמו להן בשני הזרמים הלא-דתיים. חלקיות זו, המעידה על בעיה בפריודיציזיה, כולטת ביותר אצל שטרנהל, שסוגיה היסטורית זו לא הטרידה אותו כלל. אכן, כפי שהוא טוען, תוכנית הלימודים הכתובה הראשונה של זרם העובדים נתפרסמה לראשונה ב-1937 תחת השם 'קוים' (שם זה נשמט אצלו); ואולם, המשכיה הרבים, שפורסמו עד ראשית שנות החמישים בפרסומי קוים השונים, לא נזכרים אצלו כלל - אולי משום שהם מבטאים היבטים סוציאליסטיים רבים מדי של תוכניות הלימודים.⁸³ הסטטיסטיקה המשמשת את שטרנהל להוכחת התזה שלו, שלפיה רק 15 אחוזים מקרב התלמידים השתייכו לזרם העובדים, נוגעת לשנים 1936-1937.⁸⁴ מקורות נוספים ומאוחרים יותר, שעליהם טרחתי בעבר, מלמדים כי בתש"ח השתייכו 50 אחוז מקרב התלמידים לזרם הכללי ו-25 אחוז השתייכו לזרם העובדים, לעומת מצב הפוך כמעט בתשי"ג, ערב פירוקו של זרם העובדים - אז השתייכו 43.4 אחוזים מבתי-הספר לזרם העובדים ורק 27.1 אחוזים מהם השתייכו לזרם הכללי, כשבמקביל גדל מספר התלמידים בזרם העובדים פי חמישה והגיע ליותר מ-140 אלף בתשי"ג.⁸⁵ גם אם נתעלם מהבעייתיות של תקופת העלייה הגדולה ערב ביטולו של זרם העובדים, העוברה שבתש"ח השתייכו אליו יותר מרבע מן התלמידים ושנספר מוריו גדל פי 12 כמעט בהשוואה ל-1932-1933 אומרת דרשני באשר לתוקף ההוכחות הנבחרות של שטרנהל.

באופן דומה בחר המחבר להתמקד רק בחמישה בתי-ספר על-יסודיים שפעלו בשנות השלושים והתעלם מיתר חינוך ההמשך של הזרם ומהתפתחותו בשנות הארבעים.⁸⁶ את הנתונים בדבר מיעוט החברים בתנועות הנוער הוא מצא בפרוטוקול אחד מ-1937 - והסתפק בכך.⁸⁷ לאור הדיון המפורט שהובא לעיל בנוגע למספריהם של חברי תנועות הנוער ולאור הדיון שיובא להלן בנושא החינוך התיכוני של זרם העובדים, דומני שהבעייתיות המחקרית הגלומה בבחירה חלקית ומכוונת של מקורות, המוכיחים כביכול את בלעדיותו של 'בנין האימה', אכן הובהרה.

הבעיה המתודולוגית העקרונית האחרונה שבה אדון היא ההשוואה שאינה מתאימה לתנאי התקופה הגדולה, או השיפוט מנקודת המבט של ימינו ללא בדיקה בקונטקסט ההיסטורי המתאימים. בעיה זו קיימת כממדים קטנים יחסית גם אצל רייכל וסיטון, ובהקשר זה כבר נדונה לעיל (הגדרת ארבעת הדגמים של

83. שטרנהל, שם, עמ' 316-318.

84. שם, עמ' 320.

85. דרור, 1994 (לעיל, הערה 28), עמ' 14; דרור, 1994 (לעיל, הערה 21), עמ' 327.

86. שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ' 326-330; 'סקירה על מוסדות להמשך חינוך אחרי בית ספר עממי בפקוח זרם העובדים, תש"ה/45-1944', אה"ע IV. 1495/215. וראה ניתוח מפורט אצל דרור, 1994 (לעיל, הערה 28), עמ' 46-52.

87. שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ' 330-331.

התלמיד הארץ-ישראלי כלי להתחשב בזרמים אצל רייכל, והדיון בפעילויות מועצת המורים בלא לבחון את פעילויות הזרמים בנדרון אצל סיטון). רייכל וסיטון העמיקו בחקירתן של סוגיות חינוכיות, אך למיטב שיפוטי הן אינן מדויקות בהערכותיהן בנוגע לסוגיות אלה, ולעתים אף מגזימות בהן מהיבטים מסוימים מאוד. אצל שטרנהל מדובר בבעיה חמורה פי כמה - בשגיאות מוגדרות המביאות להצגתה של תזה קרדינלית שגויה, ונראה שאף נובעות ממנה. להלן אביא שלוש דוגמאות מפורטות המצביעות על פרשנות שגויה של כשלון הנסיונות החינוכיים דאז ושל הציפיות המוגזמות לצמיחתם של חינוך תיכוני ושל תוכניות לימודים בזרם העובדים על רקע תקופת המנדט בתולדות החינוך העברי.

שטרנהל פוסק כי 'להסתדרות לא היה עניין להרחיב את מעגל הנסיונות החברתיים אל מעבר להתיישבות השיתופית'. בקביעתו זו הוא מסתמך על הוויכוחים שניהלו יהודה פולני ודוד אירלסון בוועדת התרכות בעניין בית-הספר העמלני הפרטי בתל-אביב (ופרישתם בשל כך לאחר שנת הלימודים 1923-1924) ועל כשלון נסיונו של ש"ו פוגצ'וב להקים בית-ספר מרכזי בעמק. אך את האירועים האלה ניתן לפרש, כמקובל בכל ויכוח אישי, מוסרי ואידאולוגי, גם פירוש השונה מפירושו החד-צדדי של שטרנהל - ובפרט שלא נזכרות אצלו כלל סיבות חינוכיות להתרחשותם, אף שבבתי-ספר עסקינן.⁸⁸ באותה דרך מפרש שטרנהל גם את הפולמוס סביב הקמתו של בית-החינוך בצפון בידי גרשון זק וקבוצת המחנכים שאתו.⁸⁹ כנגד פרשנות זו ניתן לטעון כי דפוס 'החבורה החינוכית' אכן היה מקובל או בקרב המחנכים הקרובים לתנועת העבודה, אך כמקובל אצל מתקני חינוך ורפורמטורים בעולם בכלל, רק מעטים אימצו אותו: פולני, אירלסון, שמואל גולן ואחרים היו שותפים בחברת הילדים לרגלי הגלבוץ,⁹⁰ זאב כרמי הקים את בית-הספר עממי א' בחיפה במתכונת דומה,⁹¹ שמונה מורים בהנהגת אהרון כרמן וטוני הלה ייסרו את 'תיכון חדש', וכן הלאה.⁹² החינוך הפרוגרסיבי בזרם העובדים, בפרט בעיר, אינו נברל בכמותו ממוסדות החינוך המתקדמים באירופה ובארצות-הברית, ששימשו השראה למחנכי תנועת העבודה - עובדה המתועדת ומנותחת בספרו של שבח ארן העדה המחנכת (1950) - וכידוע לכול, כזה הוא המצב גם כיום בבתי-ספר ייחודיים למיניהם.⁹³

תוכניות הלימודים בתקופת המנדט התפתחו בהדרגה, כמקובל בעת ההיא בעולם, ולא ניתן לבקון בהתאם למודל של מרכזי פיתוח התוכניות הציבוריים והפרטיים של היום. התוכניות היו אז רק מערכת שעות ו'סילבוסים' - רשימת תכנים והפניות לספרי

88. שטרנהל, שם, עמ' 312.

89. שם, עמ' 319.

90. רשף, חינוך חדש בארץ-ישראל תרע"ה-תרפ"ט.

91. ז' כרמי, מחנך ודרכו, חיפה תשכ"ה.

92. שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ' 326, וכן עמ' 457, הערה 129.

93. ש' ארן, העדה המחנכת: פרקים בחינוך חברתי, תל-אביב 1950.

לימוד שיצאו בהוצאות פרטיות ואושרו לשימוש מטעם מחלקת החינוך. זאת הסיבה לכך שעד סוף שנות השלושים 'ספרי הלימוד ששימשו את זרם העובדים היו אותם הספרים שנלמדו בזרם הכללי'. גם כאן המחבר טועה ומטעה באשר לתקופות שלפני ושאחרי: לפני שנות השלושים ניתנה יד חופשית למורים מתוך איראולוגיה חינוכית המאמינה במורה האוטונומי, מתכנן הלימודים ומפתח חומרי הלימוד (אגב, תפיסה מקובלת ביותר גם כיום). זאת ועוד, אמנם הוצאות הספרים 'אורים' ו'מסילות' הוציאו בשנות הארבעים מעט ספרי לימוד, אך לצדם הודפסו חוברות עוד רבות למורים, בכמות שלא היה לה אח ורע בזרמים האחרים. נכון הוא ש'מערכת החינוך ההסתדרותית לא דאגה לחבר ספרי לימוד ייחודיים לזרם העובדים' - אך שני הזרמים האחרים, ובפרט הזרם הכללי, גם הם לא עשו כן, דבר שאינו משתמע מכיקורתו של המחבר, שהובאה כאן כלשונה.⁹⁴

הצגתו של החינוך התיכון ההסתדרותי בהסתמך על שלושת בתי-הספר המחוזיים שנוסדו בשנות השלושים בכפר ילדים, בגבעת-השלושה וביגור, על בית-הספר תיכון חדש בתל-אביב ועל כיתה ט' בשכונת בורוכוב - הצגה זו אינה שלמה.⁹⁵ ה'סקירה על מוסדות להמשך' מתש"ה מלמדת כי באותה תקופה פעלו גם שלושה בתי-ספר מחוזיים, ארבעה בתי-ספר תיכוניים (בירושלים, בתל-אביב, בקריית חיים ובשכונת בורוכוב), בתי-ספר מקצועיים של רשת 'עמל', מוסדות המשך וכיתות השלמה מקומיות בקיבוצים ובמושבים, וחוות לימוד לנערות (של מועצת הפועלות).⁹⁶ אין ספק שההיצע של זרם העובדים אכן היה קטן מהביקוש, אך גם כאן יש לציין את כלליותה של התופעה בארץ-ישראל: הסמינרים למורים בבית-הכרם (מכללת רודר ילין של היום) ובתל-אביב (סמינר לוינסקי וסמינר הקיבוצים) פרחו מאז 1939 בין היתר משום ששימשו מסלול חלופי להשגת חינוך תיכוני ותעורת בגרות - שהרי לא כל אחד יכול היה ללמוד בשלוש הגימנסיות העבריות שבערים הגדולות או בגימנסיות המעטות הנוספות בנוסח 'שלוה'.⁹⁷ קיצורה של טענתנו באשר למידע על זרם העובדים: המחבר לא בחן את קביעותיו הפסקניות בקונטקסט ההיסטורי הכולל, ומטבע הדברים גם לא ערך מחקר היסטורי משווה - לא בתוך הזרם ולא מחוץ לו.

באמצעות הדיון המפורט בשגיאות המחקריות, הפרשניות והעובדתיות בעבודותיהם של לוי, רייכל וסיטון ובעיקר בזו של שטרנהל ניסיתי להראות את מקומם הראוי והמתועד של זרם העובדים ושל תנועות הנוער החלוציות בתולדות החינוך בישראל. כפי שנטען במבוא, יש צדק בכיקורתו של שטרנהל, ויש סוגיות פוליטיות, כלכליות

94. שטרנהל, בנין אומה או תיקון חברה?, עמ' 316.

95. שם, עמ' 326-329.

96. ראה לעיל, הערה 86.

97. א' אורבך, 'לפיתוחה של תיאוריה אודות "העברות בחינוך"', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1977; י' רודר, 'בין "אקרמיזציה" ל"הומניזציה" בהכשרת המורים בישראל, מראשית המאה ועד סוף שנות ה-80', דרכים בהדאה, 1 (1991), עמ' 11-37 (בעיקר עמ' 13-18).

תנועות הנוער זרם העובדים בחינוך ההסתדרותי

ותרבותיות שלא עסקתי בהן כיוון שאינן בתחום התמחותי. איני חסיד שוטה של החינוך ההסתדרותי, ואף ניתחתי במפורט שני כשלונות בולטים של זרם העובדים שנוכרו לעיל - החינוך לקואופרציה באמצעות 'חברת עובדים צעירה' וארצית,⁹⁸ וקליטתה החינוכית של העלייה ההמונית בראשית שנות המדינה.⁹⁹ עם זאת, שגיאות בהערכת מפעלם - ער כדי ניסיון לגמרו אצל שטרנהל - הן מיותרות, כפרט אם לכאורה גויסו העובדות כדי להוכיח תזה מסוימת, ובוודאי אם מקצתן לא נבחנו על-פי נורמות מחקריות מקובלות. חכמים, היוהרו בכתוביכם ובעבודות שבהנחייתכם, והסתמכו בעת הצורך על קודמיכם ועל עמיתיכם.

98. ראה לעיל, הערה 41.

99. ראה לעיל, הערה 21.